

DAVID KEUNING

BOUWKUNST EN DE NIEUWE ORDE

COLLABORATIE EN BERECHTING VAN NEDERLANDSE
ARCHITECTEN 1940-1950

Nijmegen (Uitgeverij Vantilt) 2017, 424 pp., ill. in zwart-wit en kleur,
ISBN 978 94 6004 324 6, € 29,95

In de geschiedschrijving van de periode van de Duitse bezetting van Nederland heeft in de loop der jaren steeds een verschuiving van accenten plaatsgevonden, wat gedeeltelijk te maken heeft met de veranderende visies op de geschiedenis, maar ook met mechanismen van verdringing. Er is in de publieke en publicitaire belangstelling geleidelijk meer aandacht gekomen voor verschillende soorten van bronnenmateriaal en evenzeer is de strikte indeling in goede en foute Nederlanders ter discussie komen te staan. De motieven die Nederlanders ertoe hebben gebracht meer of minder actief mee te werken met de Duitse bezetter in de periode 1940-1945 zijn mede door de aandacht voor egodocumenten en persoonlijke geschiedenissen beter belicht, waarbij een onderscheid tussen ideologische motieven en economische motieven belangrijk kan zijn. Tegelijkertijd gaf ook het laatste soort motieven velen de gelegenheid om zich daarachter na de Duitse capitulatie enigszins te verschuilen.

David Keuning richt in zijn boek *Bouwkunst en de Nieuwe Orde*, dat hij op 5 juli 2017 als proefschrift verdedigde aan de Vrije Universiteit Amsterdam, de schijnwerpers niet alleen op het gedrag van een bepaalde beroepsgroep gedurende de Duitse bezetting, maar ook op de manier waarop met collaborerende architecten na het einde van de Tweede Wereldoorlog werd omgegaan in de rechtspraak. Keuning opent met een geval waar enige jaren geleden nogal wat aandacht voor ontstond in verschillende media: de positie van architect J.J.P. Oud, die het Nationaal Monument op de Dam heeft ontworpen en gedurende de bezetting supervisor was van het Rotterdamse Hofplein, in het kader van de wederopbouw van Rotterdam; ook was hij sinds 1942 lid van de Kultuurkamer. De Kultuurkamer was opgericht om het nationaalsocialistische cultuurbeleid uit te voeren en kunstenaars waren verplicht daarvan lid te worden als zij hun beroep wilden blijven uitoefenen. Dat lidmaatschap was op zichzelf misschien niet zo mooi, maar voor velen niet te vermijden, en dit is al een interessant deel van Keunings studie

geworden. In dit uitvoerige en uitstekend geschreven boek zijn twee hoofdelementen te onderscheiden: wat deden architecten gedurende de bezetting en welke keuzes maakten zij, en op welke manieren werd daarop gereageerd gedurende, maar vooral na de oorlog met rechtspraak en zuivering? De drie lange hoofdstukken behandelen daarom achtereenvolgens de bemoeienis van de Kultuurkamer met de architectuur en met architecten, de rechtspraak en de zuivering.

De Duitse bezettingsautoriteiten probeerden zo veel mogelijk pers en culturele sectoren ondergeschikt te maken aan het nationaalsocialistische denken en beleid, een beleid aangeduid met de term *gelijkschakeling*. Ook de architectuur ontkwam niet aan dit beleid en de beroepsorganisaties dienden daarom onder de Kultuurkamer te komen. In 1942 had het bestuur van de BNA de leden aangeraden wel lid van de Kultuurkamer te worden; Keuning merkt daarbij terecht op dat daardoor na de oorlog dat lidmaatschap nauwelijks als criterium kon gelden om het gedrag van architecten te beoordelen. Het veld van beroepsverenigingen was eerder juist verdeeld geraakt door de oprichting in 1928 van het Nederlandsch Instituut van Architecten (NIVA) en de in 1936 ontstane Nederlandsche Bond van Bouwmeestersgilden (NBBG). In september 1940 kwam het tot een fusie van de drie organisaties, die paste binnen het streven naar grotere eenheid in verschillende beroepsgroepen en culturele sectoren. Interessant is de stelling van Keuning dat niets erop wijst dat deze fusie onder Duitse druk tot stand zou zijn gekomen. Het proces van gelijkenschakeling was nog niet op gang gekomen toen de fusie een feit was. Toen dat eenmaal het geval was, kregen uiteraard ook de tijdschriften te maken met inmenging van de bezetter, via het Departement van Volksvoorlichting en Kunsten (DVK) en daaraan gelieerde organisaties.

David Keuning heeft voor het tweede hoofdstuk, over de berechting van collaborerende architecten, de strafrechtelijke vervolging van niet minder dan veertig architecten onderzocht, waaruit een interessant beeld

naar voren komt van de diversiteit van de dienstverlening aan de Duitse bezetters. Want keuzes waren er wel, al waren ze vaak erg moeilijk. Je kon proberen zo min mogelijk op te vallen, terwijl het lidmaatschap van de Kultuurkamer haast onontkoombaar was; sommigen probeerden daarbij uit de buurt te blijven van Duitse en NSB-opdrachten. Voor anderen leverde de bezetting juist een gelegenheid om hogerop te komen. Sommigen kwamen daarmee vrij ver, zoals N. Hulsbosch. Hij werkte 1926-1942 als architect bij de gemeente Den Haag, werd daarna chef van de tekenkamer van de Zentralbauleitung van de Waffen-ss in Den Haag. Hij werkte onder andere aan concentratiekamp Vught en het opleidingsinstituut van de Nederlandse ss Avegoor. Bij zijn rechtszaak na de oorlog beweerde hij niet te hebben geweten waarvoor het kamp Vught diende, uiteindelijk zat hij maar een jaar in voorarrest.

Een aantal Nederlandse architecten spande zich in voor een organisatie die het oosten van Europa zou koloniseren. Als onderdeel van het nationaalsocialistische streven om delen van het veroverde oosten van Europa economisch in te zetten voor de Duitse oorlogseconomie werd ook de Nederlandsche Oost Compagnie opgericht, met een dochteronderneming voor het bouwen, de Nederlandsche Oost Bouw (NOB). Diverse Nederlandse architecten die zich inlieten met de NOB werden daarvoor uiteindelijk na 1945 gestraft met gevangenisstraffen. In dit hoofdstuk komen ook meer bekende architecten aan de orde. De restauratiearchitect Blok bijvoorbeeld werd leider van het Nederlandsch Architecten Gilde, dat in 1940 vanuit de NSB werd opgericht. Binnen het DVK werd een jaar later aan een vergelijkbare instelling gewerkt, waarbij toen de bekende architect Jan Gratama betrokken was. Uiteindelijk zou het DVK de overhand krijgen en Gratama, toen nog geen NSB-lid, moest daar het veld ruimen om Blok binnen het DVK meer armslag te geven. Blok wist verschillende functies te verkrijgen, waarbij de restauratie van het Boorhuis in Den Haag instrumenteel bleek te zijn, want daardoor 'Leerde ik den Leider kennen', Mussert dus, zoals Blok later zelf verklaarde. Deze opdracht zal de aanleiding geweest zijn om Blok te verzoeken Hoofd van de Gebouwendienst van de NSB te worden, waardoor hij weer een andere belangrijke opdracht kreeg, namelijk de restauratie van Korte Vijverberg 3 in Den Haag (tegenwoordig beter bekend als Kabinet van de Koning), om het geschikt te maken voor gebruik door Anton Mussert. Bij de strafmaat van Blok van ruim anderhalf jaar kwam ook verbeurdverklaring van een deel van zijn vermogen. Keuning licht toe dat het bij de verbeurdverklaring niet om straf ging, maar om herstelbetaling. Blok had immers geprofiteerd terwijl het vaderland enorme schade was toegebracht, zo werd de straf gemotiveerd.

Nadat Jan Gratama dus kortstondig bij het DVK had gewerkt, kwam voor hem in 1942 het wethouderschap

van Publieke Werken in Amsterdam, waarvoor hij toch nog lid werd van de NSB. Hij concentreerde zich vooral op de monumentenzorg, waarbij hij een nieuw Bureau Monumentenzorg opzette, dat als eerste doelstelling had het opmeten van monumenten om ze te kunnen herstellen of herbouwen na eventuele oorlogsschade. Bij het proces voor het Tribunaal van de Bijzondere Rechtspleging na de oorlog erkende Gratama de hem ten laste gelegde feiten: wethouder van januari 1943 tot het einde van de bezetting, lidmaatschap van de NSB, voorzitterschap van de Nederlandsch-Duitse Kultuurgemeenschap. Zijn straf viel uiteindelijk nog mee: zes maanden gevangenisstraf, ontzetting uit het kiesrecht, verbeurdverklaren van zijn vermogen tot 3.000 gulden.

De zuivering, die in hoofdstuk 3 wordt behandeld, betrof gedragingen van architecten die niet onder het strafrecht vielen, maar wel als verwerpelijk werden gezien. Een groot probleem voor de betreffende ereraad was de gebrekkige juridische onderbouwing van het geheel. Er konden boetes worden opgelegd, een verbod op de beroepsuitoefening en een afkeuring kon worden uitgesproken. Maar de mogelijkheden om onderzoek naar iemands gedragingen waren uiterst beperkt, en de beroepsinstantie bestond uit juristen, die veel voorzichtiger opereerden dan de ereraad zelf, die in wezen een lekenrechtspraak vormde.

Keuning beschrijft op genuanceerde wijze de gedragingen en lotgevallen van een groot aantal architecten, waarbij opvalt dat er veel schakeringen in het gedrag van architecten waren en dat de straffen zelden erg hoog uitvielen. De uitspraken van de ereraad zat verschillende architecten toch dwars en moet hen enige tijd hebben aangekleefd, reden waarom nogal wat van hen tegen het oordeel van de ereraad in beroep zijn gegaan. In zijn epiloog weegt Keuning loopbanen en bestraffingen tegen elkaar af. Mijn indruk is dat de groep als geheel er relatief goed af kwam, als je ziet dat toch een flink aantal architecten niet was weggelopen van de Duitse bezetters maar met hen samenwerkte. Ook opvallend vind ik, al behandelt Keuning dat minder expliciet, dat maar heel weinigen bij hun proces of zuivering toegaven dat ze moreel niet zo geweldig fraai hadden gehandeld. Tot slot is van groot belang dat Keuning erin slaagt om deze materie en de afzonderlijke loopbanen van talloze architecten te behandelen zonder ze tussentijds van commentaar te voorzien. Hij blijft op afstand en dat is cruciaal voor een degelijke studie. Met *Bouwkunst en de Nieuwe Orde* heeft David Keuning een prachtig en zeer leesbaar boek afgeleverd, waarmee een flink gat in onze kennis en inzichten over de beroepsgroep van Nederlandse architecten in de jaren van de Duitse bezetting 1940-1945 wordt opgevuld.